

Bódy Zsombor

Elitek a két világháború közötti Magyarországon

Bevezető

A jelen cikkben először az elitekkel kapcsolatos, két világháború közötti diskurzus néhány alapkérdését mutatjuk be, hogy látható legyen, ezek – részben transzformálódva – miként vannak mindmáig jelen az elitek történetére vonatkozó kutatásokban. Ezután röviden áttekintjük a szociológia eddigi megállapításait a korabeli hazai elitek felé tartó mobilitásról, valamint a hazai elitkutatások történetét, majd összefoglaljuk a különböző elitcsoportokra – sorrendben: politikai, gazdasági, egyházi, katonai és kulturális elitekre – vonatkozó kutatások eddigi eredményeit. Végül az összegzésben az elitelméletek néhány kérdése szempontjából értelmezzük a két háború közötti magyarországi elitek viszonyait, illetve megpróbáljuk elhelyezni őket néhány szomszédos országgal való összehasonlítás kontextusában.

Az elitekkel kapcsolatos magyar diskurzusok

A két világháború közötti elitekkel kapcsolatban két felfogás élt már egykorúan is, s mindkettő folytatódik mindmáig a szakirodalomban is. Az egyik elitnek tekinti tulajdonképpen mindazon rétegeket, akik diplomával rendelkeztek, vagy akár azokat is, akik legalább a szabályos középiskolai végzettséget elérték, tehát voltaképpen azokat a csoportokat, amelyeket *középosztály* név alatt szoktak összefoglalni. A másik felfogás viszont – szintén régi társadalomtudományi elképzelésekre visszanyúlóan – ennél jóval szűkebb körben, a valamifajta hatalom birtoklása révén definiált elitet teszi vizsgálódások tárgyává. Mindkét felfogásnak meglehet a



maga jogosultsága. A teljes középiskolai végzettség a 20. század első felében olyan ritka volt Magyarországon, hogy önmagában is komoly munkaerőpiaci pozíciót, társadalmi presztízst jelentett. 1930-ban a társadalom 3,1%-a rendelkezett érettségivel. Ez egy szellemes összehasonlítás szerint, amely az adott iskolai végzettség ritkaságértékével számol, azt jelenti, hogy az érettségi annyit ért 1930-ban, mint az egyetemi diploma (nem ide számítva a főiskolai diplomákat) 1999-ben (Nagy 2010: 24–25). Ilyen arányok mellett nem tűnik jogosulatlanak az érettségizettek elitként való kezelése, különösen, ha meggondoljuk, hogy az iskolai végzettség önmagában is legitimáló tényező volt a magasabb pozíciók betöltésénél, alátámasztotta a privilegizált helyzetet (Karády 2011). A középosztályra irányuló figyelmet indokolhatja az is, hogy a politikai hatalmat birtokló vagy a valamely konkrét szférában, legyen az gazdaság, kultúra, egyház vagy hadsereg, döntéshozói pozíciót betöltők logikus módon elsősorban az érettségizett középosztálybeliekből kerülhettek ki. Így a szűkebben értelmezett elitek jellemzői is nagyban következtek a szintén nem túl széles iskolázott középosztály társadalmi sajátosságaiából.

A középosztály és az elit fogalmai az egykorú diskurzusokban is gyakran egymásba mosódva, éles határok nélkül fordultak elő. Anélkül, hogy itt részletesebb elemzésbe bocsátkozhatnánk, leszögezhetjük, hogy ezeknek az egykorú diskurzusoknak két meghatározó alaptermatikája volt. Az egyik a középosztály „nemzetfenntartó” szerepére koncentrálva e réteg zártóságát kárhóztatta, és azt tétélezte, hogy a magyar társadalom alsóbb rétegeiből való „felfrissülés” nélkül a középosztály nem lesz képes betölteni nemzet- és államfenntartó hivatását. A másik alaptéma a középosztály vallási és etnikai összetétele volt, és e rétegek „magyarságát” firtatta. A két kérdéskör könnyen össze is kapcsolható volt, amennyiben olyan leírást adtak a középosztályról, hogy abban az „idegenek” állják útját az alulról érkező magyarok felemelkedésének, és akadályozzák meg ezzel a jövőre nézve kívánatos megújulását. A maga korában nagy hatású Szabó Dezső egy pamfletjében, amelyben a hiányzó magyar középosztály megteremtésének programját igyekezett vázolni, a meglévő „középosztályt” a következőképpen minősítette: „Mi hát az, amit mi magyar középosztálynak hívunk? Ez: különböző fajú, különböző hitű, különböző történelmi érdekű embercsoportok hazug magyarságú, anarchikus tömege” (Szabó 1939: I. 237). Ugyanebben a gondolatkörben mozgott Németh László is, amikor a magyarországi elit 1867 utáni formálódásáról elmélkedett. „A Habsburg-ház az elnyomás felét albérletbe adta a magyar ál-elitnek, amelybe (minthogy a magyarság ellenzékben maradt) egyre több renegátot kellett bevonni, az ország leggyengébb vagy legközömbösebb »népeiből«: svábból, tótból, és zsidóból” (Németh 1942: 218). Ez az etnicista és a középosztálynak nemzeti hivatást tulajdonító felfogás – amint arra Tóth Zoltán diskurzuselemzése rávilágított – a meglévő középosztályt, illetve elitet egy olyan elképzelt mércéhez mérte, amelyben a középosztály nem egyszerűen homogén, hanem egy egységesen cselekvő közösség lett volna. E

mércéhez képest a létező középosztály természetesen csakis könnyűnek találtatható (Tóth 1997). A középosztály nemzeti hivatásának tételezése kiindulópont volt olyan szerzők számára is, akik különben az etnicista felfogással szemben érveltek, mint a Németh László által oly hevesen támadott Szekefű, vagy Babits, aki a következőképpen fejtette ki nem etnicista alapú nemzetfelfogását: „Körülöttem a zsidókérdést vitatták s a sajtó megrendszabályozásának módszereit. A témák színvonala egyre süllyedt; alig éreztem, hogy közöm van hozzájuk. Nem a nemzetről volt többé szó, csak osztályokról, fajokról, pártokról” (Babits 1978 [1938]: 568). „Itt fajok és osztályok küzdelme folyik. Amelybe én nem állhatok bele, mert nem állok sem faji, sem osztályalapon. A tempót egy barbár kor irama diktálja, mely nem az én korom. Én még egy régi, szellemibb korból jöttem, mely előtt a legszentebb kapocs a nemzet kapcsa volt, szellemi kötelék. Ez a kor megveti a szellemet, s megveti a szellemi kapcsokat. Rosszul ismeri ezt a szomorú XX. századot, aki a »nacionalizmus korának« nevezi. A nacionalizmus kora a liberális XIX. század volt, ez alkotta meg a modern nemzeti közösségeket, éppen azért, hogy különböző elemeiket egyenlő jogok birtokosaivá s közös kultúra és hagyomány részeseivé tette. A mi századunk most megbontja ezeket a szellemi kapcsokat; kedvesebb neki a testi kötelék, amit a faj jelent, vagy az érdekközösség, amit az osztály képvisel. Így destruálja, nemzeti jelszók alatt, magát a nemzet elvét” (Babits 1978 [1938]: 568–569).

A középosztállyal, illetve elitekkel kapcsolatos etnicista beszédmód – bár általánosabb szinten különböző hullámokban újra és újra visszatér – a társadalomtudományban visszaszorult.¹ Pontosabban az etnicista diskurzus transzformálódva, a kettős társadalom koncepciójában él tovább, amely azt feltételezi, hogy a magyar társadalom egyik fele – az államhoz, nagybirtokhoz, egyházakhoz kötődő – a rendi korszak történeti örökségét hordozta, míg a másik, a polgári oldal, amely gyakran nem magyar eredetűekből rekrutálódott, ehhez képest modern volt, viszont hatalmi-politikai szempontból alárendelt a másikkal.² Míg az etnicista diskurzus transzformálódott, lényegében változás nélkül jelen maradt a másik, a középosztály, illetve az elitek zártságának, illetve nyitottságának kérdése, ami a társadalomtudományokban általában is és a két világháború közötti magyar

¹ E beszédmód szaktudományos folytatója Karády Viktor (például: Karády 2001). A „törzsökös” magyar fogalmának Karády által történő használatáról és munkáinak más módszertani problémáiról alapvető elemzést nyújt: Kovács I. 2011a.

² Az etnicista beszédmód átfordítása a kettős társadalom koncepcióba Erdei Ferenc teljesítménye. Az 1970-es évektől kezdve a magyar társadalomtudomány Erdei erősen szelektív értelmezésével recipiálta a kettős társadalom koncepció formájában az egykorú etnicista beszédmódot, anélkül, hogy ennek általában tudatában lett volna. A kettős társadalom koncepciójának éles vitájára lásd: Gyáni 1997; Karády 1998. Erdei koncepciójának gyökereit és belső ellentmondásait már sokoldalúan elemezték: Nagy 1993; Melegh – Kovács 1995; Bódy 2010a; Halmos 2010; Bognár 2010.



fejlődéssel kapcsolatban pedig különösen is fontosnak tűnik. A továbbiakban azt a két kérdést kívánjuk körbejárni, hogy vajon mennyire voltak nyitottak vagy zártak a középrétegek, illetve a különböző elitcsoportok az 1920-as, 1930-as évek Magyarországon, illetve hogy az elitcsoportokba kerülők mennyire köthetők a kettős társadalom koncepció szerinti „történeti társadalomhoz”. Végül pedig az elitelméletek néhány szempontja szerint próbáljuk meg értékelni azt, amit az empirikus kutatás eddig a két világháború közötti Magyarországi elitekkel kapcsolatban napvilágra hozott.

Mobilitás a középrétegek felé és az elitekbe

Nézzük először a tágabban értett középosztály nyitottságát, azaz azt a kérdést, hogy mennyire volt elérhető ez a csoport azok számára, akik családi háttérüket illetően nem innen indultak. Ez tulajdonképpen a társadalmi mobilitás kérdése a 20. század első felében, amivel kapcsolatban az a sajátos helyzet, hogy miközben nagyon határozott és elterjedt sommás vélemények vannak forgalomban, ugyanakkor szolid és nemzetközileg egyedülálló tudományos eredmények is rendelkezésre állnak már régebb óta. Számos magyar történeti összefoglalóban találhatunk utalásokat arra nézve, hogy a társadalom alsóbb rétegeiből alig lehetett eljutni már a középfokú oktatásba is, s ennél fogva a középosztályba való emelkedésre sem sok esély volt, nem is szólva a felsőoktatásról.³ A korabeli társadalmi mobilitásra vonatkozó konkrét empirikus eredmények egyrészt a korabeli magyar statisztikának köszönhetőek, mert az 1930-as népszámlálás alkalmával az összeírtak apjának foglalkozását is megkérdezték, másrészt pedig azoknak a szociológusoknak, akik az 1960-as, 1970-es években a mobilitás történeti dimenziói iránt is érdeklődtek, mindenekelőtt Andorka Rudolfnak, aki az 1930-as népszámlálás adatait is feldolgozta. Ennek köszönhetően Magyarország rendre azon kevés ország között szerepel, amelyek mobilitási adatai a második világháború előtti korszakra nézve is összehasonlíthatóak.⁴

³ Csak példaként: Ormos Mária korszakról szóló különben kitűnő összefoglalójában például ez olvasható: „A jelentős oktatási és szociálpolitikai lépések ellenére a társadalom mobilitása minimális maradt.”; „A gimnáziumokban a jobb középosztály fiai voltak jelentős többségben...”; „Még kifejezettebb volt a középrétegek előnye az egyetemeken...” (Ormos 1998: 116). Hasonló megfogalmazások angol nyelvű magyar történeti összefoglalásokba is átkerültek: „The people of the puszta accounted for a mere 2 per cent of grammar school pupils, and 1 per cent of university students” (Kontler 1999: 306).

⁴ „Since the available Hungarian mobility data covers the whole twentieth century, with its historical, economic, and political changes, Hungary always served as a good test case for the long standing



A szociológusok megállapításai szerint a pályájukat az első világháború előtt nem fizikai foglalkoztatottként elkezdő férfiak 49%-a, a nőknek pedig 47%-a, tehát lényegében nemnél a középrétegeknek majdnem a fele fizikai foglalkozású családból származott. Vagyis a fizikai munka – szellemi munka határa nagyon is átléphető volt generációk közötti mobilitással az 1890 előtt születettek körében is.⁵ Persze, a kibocsátó csoportok felől nézve a nem fizikai foglalkozásokba jutók nem voltak túl sokan, ami a szellemi foglalkozások és a mezőgazdaság, illetve az ipar ösztársadalmi arányaiból következett. A mobilitási tendenciák a két háború közötti korban lényegében hasonlóak maradtak. Andorka számításai szerint az 1930-ban szellemi foglalkozást űzők között – e kategóriába vontta össze a köztisztviselőket, a katonatiszteket, a vállalatok tisztviselőit, a papokat, tanárokat, tanítókat, diplomás önállókat (ügyvéd, orvos) – 14,2%-ot tett ki a paraszti származásúak aránya és 7,7%-ot a munkás származásúak aránya. Azok köre, akik maguk is szellemi foglalkozást űző apától származtak, alulról közelítette az 50%-ot, más szóval a szellemi foglalkozást űzők több mint fele viszont nem szellemi foglalkozást űző családból érkezett. Viszonylag jelentős volt az iparosoktól, altisztektől stb. származók aránya (Andorka 1982: 61–62). A szellemi munkán Andorka egyszerűen nem fizikai munkát értett. Ennél szűkebb körben, a vezetők és értelmiségiek között – előbbi beosztás, utóbbit pedig a foglalkozás diplomához kötöttsége révén definiálta Andorka – hasonló mobilitási tendenciákat találunk. Ebben az elithez közelítő körben a férfiak között 1939-ben 13,2%-ot tettek ki a paraszti származásúak, 8%-ot a munkás származásúak és 25%-ot azok, akik nem fizikai munkát űző, de nem is diplomás vagy vezető beosztású apától származtak. Egyharmadot tett ki azon értelmiségiek és vezetők száma, akik maguk is ilyen helyzetű apától származtak, vagyis ebben a csoportban is igen jelentős volt a kívülről belépők aránya, jóval nagyobb, mint a csoport önreprodukciója (Andorka 1982: 284).

debate in sociology about the role of industrialization and democratization in increasing mobility chances” (Bukodi – Róbert 2004: 287).

⁵ Az 1970-es népszámlálás kapcsán a 80 év feletti népességet külön megkérdezték szüleik foglalkozásáról és saját első foglalkozásukról, kifejezetten azért, hogy mobilitási adatokat nyerjenek az első világháború előtti időszakról. Az életpályájukat nem mezőgazdasági fizikaiként kezdő (vagyis az ipari és közlekedési) munkások, illetve a szellemi foglalkozásúak között a férfiaknál 37%, a nőknél 43% volt a mezőgazdasági fizikai családból származó, azaz egyáltalán nem jelentéktelen volt az e rétegekbe irányuló belépési mobilitás a falusi társadalomból. Ha szűkebben az egykor értelmiségi és vezető foglalkozást betöltők körét tekintjük, itt 29%-ot tettek ki azok, akik hasonló foglalkozású apától származtak, 71% alacsonyabb társadalmi helyzetű családból emelkedett ide, olyan megoszlásban, hogy 24% alacsonyabb munkakörben dolgozó szellemi (nem fizikai) munkát végző apáktól származott, és 47%-ot tett ki ebben az elithez leginkább közelálló körben a fizikai foglalkozású apáktól származók aránya (Cseh-Szombathy – Lakatos – Lakatos – Schandl 1977: 204–206).



A rendelkezésre álló mobilitási adatok alapján megállapíthatjuk, hogy a 20. század első felében a középrétegekbe, illetve a diplomás pályákra, vezető pozíciókra irányuló mobilitás, bár nem érte el – strukturális okokból nem érte el – azt a mértéket, hogy nagyszámú paraszt vagy munkás fiatal számára viszonylagos esélyt teremtett volna az e rétegekbe való bekerülésre, ám a középrétegek és a diplomás pályák felől nézve mégsem beszélhetünk zártságról, hiszen e csoportok igencsak távol álltak attól, hogy egyszerűen újratermeljék magukat. Ezek az adatok, amennyire nemzetközi összehasonlításokból látszik, nem voltak feltűnően alacsonyak a maguk korában, s csupán a második világháborút követő kiugróan magas mobilitási adatokhoz képest tűnhetnek alacsonynak. Jó ideje világos azonban, hogy az 1950-es, 1960-as évek kiemelkedően magas mobilitása, ami többé-kevésbé az egész nyugati világot és a legtöbb európai szocialista országot jellemezte, egyedi jelenség volt, amely több gazdasági és társadalmi tényező egybeeséséből adódott. A mobilitási mutatók rendszerint azóta is messze elmaradnak az akkori értékektől.⁶

Az empirikus elitkutatások hazai története

A középrétegekbe, illetve a diplomás pályákra és vezető pozíciókba irányuló mobilitás általános adatainak áttekintése után a továbbiakban egyes elitcsoportokról adunk közelebbi képet. A politikai, illetve hatalmi elit volt az, ami először, részben már egykorúan is fölkelte a kutatók érdeklődését. A hazai politikai szociológia egyik első munkája 1936-ban a parlamenti képviselők társadalmi karakterét vizsgálta hosszabb időtávon (Rudai 1936). Rudai hivatásrendi szemlélettől áthatott munkája azt feltételezte, hogy a különböző élethivatások eltérő „attitűd-képekkel” járnak együtt, s az „attitűd-képekre” pedig marxista, keresztény és liberálistdemokrata politikai irányok épülnek. Szemléletének folytatása nélkül adatait azóta is átveszik a legkülönbözőbb munkák (Andrew 2003). Egyik legtöbbet idézett megállapítása, hogy a kormánypárt képviselői között a kiegyezéstől 1935-ig folya-

⁶ Sokszor úgy tűnhet, hogy az ún. szocialista országokban a mobilitás még magasabb volt, mint a nyugat-európai országokban. Ám ha az önállóan gazdálkodó parasztból télesztaggá válást nem tekintjük mobilitásnak, akkor az enélkül számolt mobilitási mutatók a szocialista országokban sem olyan magasak, ahogyan arra Andorka Rudolf már egykorúan rámutatott (Andorka – Zagórski 1979). Ráadásul a legtöbb szocialista országban a mobilitás az 1970-es évektől kezdve rendszerint erősen lefékeződött, míg Nyugat-Európában általában nem volt olyan éles a váltás a magas mobilitású és a zártabb viszonyokkal jellemezhető korszakok között. A legtöbb nyugat-európai országban a tercier szektor gyorsabb kibontakozása az 1970-es évektől továbbra is biztosította a mobilitás egy olyan szintjét, amit ebben az időszakban a szocialista országok nem tudtak felmutatni (Haller – Kolosi – Róbert 1990).

matosan egyharmad körül ingadozott a földbirtokosok aránya. Pedig valójában Rudai mindenkit, aki valamekkora földbirtokkal rendelkezik, egyszerűen földbirtokosnak tekintett, és ezzel megalapozta azt az elképzelést, hogy a politikai elitben, különösen a kormánypártokban meghatározó aránnyal rendelkeztek volna a volt birtokos nemesek. Holott a földbirtokosok között lehettek földingatlant vásárló polgárok – ez befektetési és presztízs okokból is lehetséges volt –, akiket nyilván nem lehet egy kalap alá venni az eredeti dzsentrivel (például olyan szereplőket, mint a zsidó származású, ám katolikus, Somogy megyei nagybirtokos, báró Biedermann Imre, aki a kormánypárt bethleni szárnyához tartozott, de épp említhetnénk földet vásárló sikeres ügyvédek vagy olyan személyeket, akik például feleségük hozománya révén váltak birtokossá). Rudai a földbirtokosok közé sorolta a paraszti birtokosokat is, akik az 1920 utáni törvényhozásokban már állandóan jelen voltak. Bár a korszak kezdetét leszámítva a kormánypártban csak mellékes szerepük volt, önálló politikai csoportot nem alkottak, mégis bizonyos számban végig jelen voltak, s a dzsentrivel minden további nélkül szintén nem azonosíthatóak.

A hatalmi elit felé fordult az érdeklődés az 1960-as években is, amikor a korszak sommás, ideologikus megítélése után a két világháború közötti időszak empirikus kutatása is elindult. Természetesen ekkoriban az elit kutatása is csak a kötelező marxista szemlélet kereteiben folyhatott. A kiindulópontot az az elképzelés alkotta, hogy az uralkodó osztályok, bár a fennálló gazdasági-társadalmi rend haszonélvezői, de nem közvetlenül kormányoznak. Az uralkodó osztályok egyes frakciói pedig akár éles harcot is folytathatnak egymással a hatalom gyakorlását közvetlenül biztosító kormányzati, politikai elitpozíciókért. Mindjárt a téma egyik első megközelítésében felmerült az elitek tagoltságának, az eliten belüli csoportszerveződések vizsgálatának szükségessége (például klubtagságok; Márkus 1965).⁷ Az empirikus kutatásban a kormánypárt soraiban négy nagyobb, egymással rivalizáló csoportot azonosítottak: az ipari burzsoáziához tartozókat, a mezőgazdasági kötődésűeket, egy köztisztviselői-katonatiszti csoportot, végül pedig az értelmiség – ügyvédek, egyetemi tanárok stb. – soraiból érkezőket. Megállapították, hogy az igazi nagybirtokosok már az 1930-as évek elején is alig volt képviselve a kormánypártban, az évtized végére pedig teljesen megszűnt. Ugyanakkor középbirtokos képviselőknek továbbra is volt egy meghatározó csoportja. Már ekkor felhívták a figyelmet arra a tényre is, hogy a kormánypárt képviselői gyorsan cserélődtek. Az 1939-es választásokon bejutott kormánypárti képviselőknek csak 10%-a volt képviselő az 1931–35-ös ciklusban. A kormánypárt személyi kicserélődése egyben a képviselők társadalmi arculatának átalakulását is jelentette, mert megnőtt azoknak a képviselőknek a száma, akik a politikai mozgalmakban úgy jutottak el a mandátumig,

⁷ A földbirtokosok arányait Márkus is Rudai alapján ismertette.



hogy ez egyben társadalmi emelkedést is jelentett számukra. Korábban nagyobb arányt tettek ki azok a képviselők, akik vagyonuk, gazdasági, szellemi teljesítményük, valamely más foglalkozás keretében elért karrierjük alapján a politikán kívül is „voltak valakik” (Sipos – Stier – Vida 1967).

E korai elitkutatások nyomán az 1970-es évektől elindultak különböző elitcsoportokra (mint például az értelmiségi, a katonai, az egyházi, a gazdasági elitre) vonatkozó kutatások. Ezek első eredményei azután rendszerint az 1980-as években láttak napvilágot, a projektek kifizetésére pedig gyakran csak 1990 után került sor, az értelmiségi elit negyven éve elindított kutatása pedig kivételes módon még ma is tart. A rendszerváltás után természetesen az 1920-as, 1930-as évek politikai elitjének kutatása is megújult.

A kutatás állása

A politikai elit

A kutatások a korszakban összességében mintegy 650-700 személyt soroltak ide, akik képviselők, kormánytagok, illetve az állami bürokrácia vezetői voltak. A korszakban nem váltak el feltétlenül élesen a politikusi és államigazgatási szerepek, sokan köztisztviselői karrier nyomán emelkedtek a politikai elitbe, s gyakran a formálisan tisztviselői pozíció is lehetőséget adott a politikai döntéshozatalban való részvételre, nem pusztán a választott és nyíltan is politikai felelősséggel járó pozíciók (mint a képviselőség és kormánytagság). A politikai elit tagjai rendszerint egyszerre nem egy, hanem több pozíciót is birtokoltak, némelyek egész sokat, ám a további pozíciók sokszor nem a szorosan vett politikai szférához tartoztak, hanem valamelyik funkcionális elit köréhez. Lényeges körülmény, hogy a két világháború közötti korszak politikai elitje személyi összetételét tekintve nagy arányban új képlet. A képviselőkön mérve a folytonosságot, az állapítható meg, hogy az 1920-ban választott nemzetgyűlésben mindössze 11%-ot tett ki azon képviselők aránya, akik a háború előtti utolsó választásokon is mandátumhoz jutottak. Bár ez az arány az 1922-es választásokon 14%-ra nőtt, jellemző ezzel is az olyan képviselők jelenléte maradt, akiknek nem volt parlamenti múltjuk 1918 előtt. Hozzá kell ehhez tenni azt is, hogy a politikai elitben kontinuuusan jelenlévők 1918 előtt általában inkább a politikusi gárda második vagy harmadik (egyben esetleg fiatalabb) vonalához tartoztak, mint maga Bethlen István is (Püski 1995).

Ha a politikai elit csúcsát vizsgáljuk, az 1920-1944 közötti kormánytagok (miniszter, államtitkár) 44%-a közigazgatási karrierből lépett át a politikába – ez egyben jogi végzettséget is jelent –, egyharmada érkezett tudományos, értelmiségi

vagy ügyvédi pályáról, egyhatodik pedig katonatiszt volt eredetileg. Ez jelentős változás a dualizmus korához képest, mert akkor a honvédelmi miniszteren kívül nemigen volt katona a kormányokban. Ha tágabb körben vizsgáljuk a politikai elit összetételét, azt találjuk, hogy a kormánypárti frakció mintegy negyedét földbirtokosok tették ki az 1920-as, 1930-as években. Azonban nem nagy-, hanem inkább középbirtokosokról van szó, és hozzávetőleg felüknek a mezőgazdaságon kívül is voltak érdekeltségei. A kormánypárti képviselők szűk egyharmadát különféle diplomás középosztálybeliek alkották, s egy következő 30%-ot a különböző rangú köztisztviselők. Mindig volt egy kisebb birtokos paraszti csoport a kormánypárti frakcióban, de ez az 1920-as évek elejétől eltekintve sem számában, sem politikai súlyában nem volt jelentős. 10% alatt volt a kormánypártban az ipari, kereskedelmi vagy pénzügyi szférához kötődő képviselők aránya (Stier 1983; Gyáni 1998: 208–215). Abban, hogy a gazdasági elit – szemben a közigazgatás elitjével vagy akár az értelmiségi elittel – alig szerepelt a politikai elitben, közrejátszott az igen szigorú összeférhetlenségi törvény, amely az állammal szerződésben álló vállalatok vezetőit kizárta a képviselők sorából. Ez pedig lényegében az összes nagy ipari céget érintette. Az ipari érdekeltségek panaszkodtak is, hogy méltánytalan ez a szigor, különösen, mert a mezőgazdasági birtokosokkal szemben nem érvényesült hasonló.⁸

A politikai elit összetétele mindazonáltal nem volt állandó a korszakban, a fenti globális arányok mögött időbeli eltolódások álltak. A kormánytagok között felbukkanó egyhatodnyi volt katonatiszt például egy-két kivételtől eltekintve az 1930-as évek kormányaiban szerepelt (így azokban nagyobb is a súlyuk). Az 1920-as évek nagy részében megfigyelhető volt, hogy a politikai elit tagjai nagymértékben más elitcsoportokból rekrutálódnak. Tudósok, a maguk vidékén tekintélyes ügyvédek, néha bankárok szerepeltek a politikusok között, vagy éppen a közigazgatás vezetői léptek át a politikába, vagy pedig vagyonukra támaszkodhattak a képviselők, például ingatlantulajdonosként. Persze voltak, akik erre az időre hivatásos politikussá váltak, mint például Bethlen István, aki lényegében nem volt más, mint hivatásos politikus. De a képviselők igen jelentős része olyan személy volt, aki a maga szakmájában valamiképpen az elitbe tartozott, vagy pedig egy kisvárosban, egy vármegyében volt a helyi, lokális elit résztvevője (itt csak a parasztképviselők kivételek, akik eredetileg legfőljebb a falusi gazdaelitbe tartoztak). Vagyis a politikai elit nagy része más elitcsoportokból, s ezzel együtt nagyrészt középosztálybeli, illetve felső-középosztálybeli emberekből rekrutálódott. Ennek megfelelő volt a

⁸ A Gyáriparosok Országos Szövetségének azért is megalázóan hosszú kérelmezést kellett folytatnia, hogy az 1927-ben újjáalakított felsőházban két helyet kaphassanak delegáltjai. A megoldás szerint a GYOSZ által javasolt hat személy közül a kormányzó választott ki két személyt a felsőház tagjának (Bódy 2010: 133–141).



képzettségük is, az 1922 és 1935 közötti kormánypárti képviselők között 1%-ot sem érte el azok aránya, akik elemi iskolánál magasabb végzettséggel nem rendelkeztek, s ezzel szemben 19%-uk részben külföldi egyetemi tapasztalatokkal is rendelkezett (többségükben egy-két szemeszternyi külföldi tanulmányútról van szó). A korszak képviselőinek fele rendelkezett doktori címmel, többségük jogászként (Barta 1995). Az 1935-ös választások után, s még inkább az 1939-es választást követően azonban megnőtt a politikai elitben az olyan személyek száma, akik más-más szférákban vagy közegekben nem rendelkeztek elit pozícióval, hanem a pártszervezésben dolgozva, politikai aktivistaként tevékenykedve csináltak párton belül karriert. Ez egyben azt is jelentette, hogy – az elitbe jutás előtt – sokszor még a középosztályi státusz nem egy eleme is hiányzott esetükben. Ennek az új körnek az előtérbe nyomulása, bár nem magyarázza kizárólagosan, de nyilvánvalóan szorosan összefügg a kormányzati politika jobbratolódásával, s azzal, hogy felerősödtek az 1930-as évek végén a politikában a különböző korábbi elitcsoportok elleni hangok és akciók, amelyek egyáltalán nemcsak a politikai elit körében érvényesültek, hanem a háborús viszonyok között egyre inkább kiterjedő kormányhatalom eszközeit kihasználva más elitcsoportok felé is megnyilvánultak. E kérdés érdemi megvilágítására azonban csak azután lesz lehetőségünk, ha előbb röviden áttekinjtük a különböző további, funkcionális elitcsoportok jellemzőit.

Igen lényeges lenne az állami adminisztráció, a közigazgatás, illetve a minisztériumi apparátusok elitjének vizsgálata, ám sajnálatos módon a két világháború közötti korszakra vonatkozóan nem kutatták ezeket.⁹ A dualizmus időszakára nézve viszont léteznek kutatások a vármegyei és a minisztériumi köztisztviselők karriermintáira nézve. Ezek alapján a birtokát vesztő középnemesség közhivatalba áramlása korántsem volt általános jelenség, egyes megyéket jellemzett csupán (Nógrád, Heves, Zemplén). A megyei közigazgatás csúcsán álló alispánok rendszerint hosszú megyei szolgálat után a hierarchia fokain felfelé lépkedve érték el posztjukat, ami a vidéki közigazgatás professzionalizálására vall (Balázs 1986). Vagyis a megyei tisztviselők egy bürokráciában szolgálatot teljesítő, megfelelő képzettséggel (jogi diplomával) rendelkező hivatalnokok voltak, akiknek a századfordulón körülbelül a fele volt nemes. S bár e nemesek jelentős része birtoktalan volt, ebből nem következik, hogy korábban lett volna birtoka. Még inkább igaz ez a minisztériális apparátusok birtoktalan nemeseire. Itt eleve alacsonyabb volt a nemesek aránya, mint a megyei közigazgatásban. A nemesek igen jelentős része azonban kimutathatóan már többgenerációs köztisztviselő vagy értelmiségi volt, s esetleg a nemességet is e pályán elért teljesítménye jutalmaként kapta a nem távoli múltban (Benedek 2011). A vizsgálatok szerint ráadásul a dualizmus második felében a nemesi címmel rendelkezők karrierje semmivel sem volt gyorsabb a

⁹ Kivételt jelent az újonnan felállított külügyminisztérium (Pritz 1995).

minisztériumi apparátusok jól meghatározott fokozatai között, mint a nem nemes társaiké. Vagyis az előmenetel független volt a rendi származástól.

Mindez itt most abból a szempontból lényeges, hogy a két háború közötti politikai elitnek a köztisztviselői karból rekrutálódó tagjai egy olyan bürokráciából érkeztek, ahol a posztok betöltése világos képesítési kritériumokhoz – ezt az 1883: I. tc., az ún. képesítési törvény szabályozta – kötődött, és amelyben a köztisztviselők foglalkozásukat rendszerint életre szóló hivatásként üzték, azaz a szakszerűség dominált, s önmagában valamilyen előkelő származás nem volt elegendő az érvényesüléshez.

A gazdasági elit

A gazdasági elit nem feltétlenül esik egybe a leggazdagabbakkal, ha eliten döntéshozókat értünk. Ha valaki – és a két világháború közötti korszakban voltak ilyenek – a korábban az üzleti életben felhalmozott vagyonból élt, s a családi cég vagy részvénytársaság már csak vagyongazdálkodóként működött, akkor nem tartozott a funkcionális értelemben vett elitbe. A tetemes vagyon ugyanakkor megnövelhette annak az esélyeit, hogy funkcionális értelemben is elitpozícióba kerüljön valaki, azaz nagyvállalatok, bankok élére, vagy ágazati érdekszervezetek, esetleg a GYOSZ (Gyáripárosok Országos Szövetsége) gazdaságpolitikai döntéseket befolyásolni képes vezetői közé jusson. A két világháború közötti gazdasági elitről egy átfogó kutatás nyomán alkothatunk képet, amely a bizonyos szintnél nagyobb alaptőkéjű vállalatok elnökei és igazgatótanácsi tagjai, munkaadói érdekképviseltek, kamarák vezetőségének tagjai, a minisztériumok gazdaságpolitikai tanácsadó testületének tagjai, a közgazdász egyetemi tanárok és akadémikusok, közgazdasági lapok szerkesztői, illetve a törvényhozás két háza gazdasági bizottságainak tagjaiból azokra terjedt ki, akik e pozíciókból legalább hármat birtokoltak, s így a gazdaság szférájában kétségtelen befolyással rendelkeztek. Figyelemreméltó, hogy azok között, akik legalább három elitpozícióval rendelkeztek, egy személyre átlagosan 7-8 pozíció jutott, ami azt jelenti, hogy jellemzőek voltak a többszörös igazgatótanácsi, felügyelőbizottsági tagságok – és ezek kombinálása érdekképviselői vagy egyéb nyilvános szerepvállalással (Lengyel 1993).

Etnikai, illetve vallási összetétele szerint az így definiált gazdasági elit meglehetősen megosztott volt. 1927-ban hozzávetőleg 40%-uk volt magyar eredetű, egyharmaduk zsidó, egyötödük pedig német háttérrel rendelkezett.¹⁰ 1937-re a zsidók aránya 28%-ra csökkent, a magyaroké pedig 48%-ra emelkedett, miköz-

¹⁰ A szülők adatai, a vallási hovatartozás alapján végzett számítások, ahogy azt Lengyel György is megjegyzi, természetesen semmit nem mondanak a tényleges egyéni identitásokról.



ben a németeké érdemben nem változott. Az ún. zsidótörvények nyomán azután újabb eltolódások következtek be, 1943-ban már csak 17,5% volt a zsidók aránya a multipozicionális gazdasági elitben, míg a magyaroké 58%-ra nőtt, s valamelyest a német háttérűeké is emelkedett. Sajátos különbség volt, hogy a zsidó elittagok általában alacsonyabb – és gyakorlatorientáltabb – iskolázottsággal rendelkeztek, mint a gazdasági elit keresztény tagjai. Ez talán annak következménye, hogy az elitbe kerülésnél előbbieknél többet számított a családi öröklés, vagyis olyan emberekről van szó, akiknek felmenői egy, két vagy három, ritkábban még több generációval korábban kezdték meg a tőkegyűjtést egy családi cég keretei között, hogy erre az időre azután gyakran (de nem mindig) részvénytársasággá alakulva oszoljon meg a tőke az örökösök között. Ezzel szemben a keresztények között több volt az olyan a gazdasági elitben, aki nem öröklött vagyonára, hanem diplomával is legitimált tudására támaszkodva emelkedhetett elitpozícióba.¹¹ Ezt alátámasztja az is, hogy a zsidók körében az elittagok szülei között szinten kizárólagosan – arányuk csökkenő sorrendjében – vállalati vezetőket, nagykereskedőket, kiskereskedőket és iparosokat, végül bankárokat találunk, míg a keresztény elittagok körében az apák között a köztisztviselők alkotják a legnagyobb csoportot az értelmiségiek mellett. Közöttük olyanok is akadnak, akik a tudományos és a politikai pályát is kombinálni tudták a gazdasági szerepvállalással (többszörös miniszter, képviselő, egyetemi tanár egy személyben, aki érdekképviseleti szervezetek vezetésében is részt vesz, és vállalatok igazgatótanácsának is tagja). Többnyire a keresztény elittagok között jelent meg fokozatosan a menedzserek új típusa, akik maguk úgy álltak nagyvállalatok élén, hogy eredendően nem rendelkeznek nagy vagyonnal. Velük a tulajdonosoktól – akik legtöbbször részvényeiken keresztül kötődnek a céghez – független menedzserek jelentek meg, akik anélkül tudtak szert tenni igen magas jövedelemre és egyúttal befolyásra a gazdaság szférájában, hogy családi vagyon állt volna mögöttük. Ez a másutt is lezajló spontán folyamat azonban sajátos irányt vett a politikailag erőltetett „örökségváltás” miatt. A vállalatok élére az 1930-as évek végétől gyakran kerültek olyan emberek, akik az állami gazdaságirányítás különböző szintjeiről érkeztek, vagy a politikai elitbe való beágyazottságuknak köszönhették vállalati pozíciójukat. A politikai elitnek ezt a térfoglalását a gazdaságban az ún. zsidótörvények és a háborús gazdálkodás állami intézményrendszere tette lehetővé. 1943-ra a vállalati multipozicionális gazdasági elit 44%-a állt olyan emberekből, akik karrierjüket az állami apparátusokban kezdték, vagy a másik oldalról nézve, a gazdaságirányítás állami szervezeteiben döntéshozó pozícióba lépőknek már háromnegyede rendelkezett ekkor vállalati pozícióval is (Lengyel 1993).

¹¹ A cégtulajdonosi és cégvezetői pozíciók sokértelműségére és a gazdasági elitbe vezető mobilitási utak sokféleségére lásd Kövér György elemzését a Budapesti Kereskedelmi Akadémia egy évfolyamának karriermintáiról (Kövér 2001).

A gazdasági elit pozíciók betöltőinek számottevő ingatlanvagyonra is volt háttér (budapesti bérházak) vagy földbirtok (s rajta kastély) formájában. Régebben hajlamosak voltak az ingatlanszerzést úgy értékelni, mint a polgári vállalkozó szellem hanyatlását, idomulást az arisztokrácia életmódjához. Az ingatlanbefektetés azonban teljesen racionális alapon is értékelhető, mert a hitelképesség fedezeteként szolgálhatott, s az esetleg általa valóban nyújtott társadalmi presztízis sem volt lényegtelen az üzleti életben sem (Halmos 2008).

A katonai elit

Tekintsük át következőként a katonai elit, illetve a fegyveres erők vezetőire irányuló kutatások eredményeit. A honvédségben a rangja, beosztása szerint komoly döntési felelősséggel, számottevő - időnként a politikai döntésekre is kiterjedő - befolyással rendelkező pozíciókat betöltők száma a korszakban összesen 300-400 fő lehetett. A hadseregben komoly befolyást jelentő posztokat csak magas képzettség mellett lehetett elérni, s ez a társadalom középső vagy alsóbb régióiból származók számára is lehetséges volt. A tisztikar már a dualizmus idején „polgárosult”, abban az értelemben, hogy többségében nem nemesek alkották (s nemes tagjai is rendszerint nem a magyar birtokos nemességből származtak, hanem többgenerációs katonacsaládokból; Hajdu 1999). A két háború közötti vezető beosztású tisztek szüleinek háromnegyede vagyontalan volt. Soraikban csak hozzávetőleg egynegyed volt a valamilyen nemesi származásúak aránya, s legtöbbször ezek sem a régi ismert vagy vagyonos nemesi családokból érkeztek a katonai pályára, hanem többgenerációs katonatiszti vagy köztisztviselői családokból, akik a nemesi rangot gyakran ezeken a pályákon nyerték el a XIX. század második felében vagy akár még az első világháború éveiben, illetve egy jellegzetes csoportjuk vagyontalan székely nemes volt. A vezető beosztású tiszteknek hozzávetőleg a fele származott olyan családból, ahol az apa foglalkozása az államhoz vagy valamilyen közülethez kötődött, a többi pedig megoszlott a kisipartól (12%) az értelmiségen (10%) és a vállalatok tisztviselőin (16%) keresztül a tanító apáktól származó (7%) és a paraszt- és munkáscsaládból származókig (5%) között. Körülbelül 40%-uk apja számíthatott „úriembernek”, a többiek nem érték el azt a szintet, hogy erre igényt tarthattak volna (saját becslés Szakály 1989 alapján). Nem lényegtelen két további szempont sem. Egyrészt a csoportnak több mint fele olyan területen született, amelyet az első világháború után elcsatoltak Magyarországtól; ez nyilván nem maradt következmények nélkül. A másik, hogy a katonai elitben egyetlen, az 1938-as vagy az 1939-es „zsidótörvény” kibővített értelmezése szerinti zsidó sem akadt. Ám a hadsereg szigorú nyilvántartása 5%-uknál talált „zsidó vonatkozást”, azaz részleges zsidó származást vagy valamilyen zsidó kapcsolódással rendelkező házastársat (Szakály 2003).



A katonatisztivel párhuzamos csendőrtiszti – a rendőrségtől eltérően militarizált közbiztonsági szervezetként működő csendőrség tisztjeit a katonai tisztképzés intézményeiben képezték, és gyakran előfordult, hogy pályájukon a hadseregben a csendőrséghez vagy fordítva léptek át – karrier során csúcsra jutó személyek köre hasonló összetételt mutat, mint a hadsereg vezetőié. A vizsgált körbe tartozók több mint fele – a korszakban 126 személy – született a trianoni Magyarország területén kívül, és jellemzően az alsó középrétegekből, illetve a kispolgárságból érkeztek. Közel 40%-uk származott kisiparosoktól, kiskereskedőktől, gazdálkodó parasztoktól vagy ipari és kereskedelmi vállalatok tisztviselőitől, tehát nem „úrinak” minősülő családokból, s nem is az államhoz kötődő csoportokból. Ám az uradalmi tisztviselők, MÁV- vagy postai alkalmazottak és különböző alacsony beosztású közületi alkalmazásban állóktól származóknak a szülei sem – akik az államhoz vagy nagyobb birtokokhoz kötődtek foglalkozásuk révén – érték el az „úrinak” minősülő középosztályi szintet. Csupán a közel 9%-nyi földbirtokos és 16%-nyi köztisztviselő családból származó szüleiről mondható el, hogy „úri emberek” voltak. A nemesek aránya egyébként 22%-os volt a csendőrségi elit körében, ám ebbe a különböző, egykor kollektív nemességgel rendelkező kiváltságos csoportokból származók is beleértődtek, s akadt olyan is, aki nemesi származását valójában nem tudta igazolni (Szakály 2014). Figyelemreméltó adat az is, hogy alig több mint felük járt valamilyen katonai középiskolába, 47%-uk civil oktatásban részesült 18 éves kora előtt, s 43%-uk először az érettségi folyamánként tartalékos tiszt lett, majd ebbéli minőségben váltott a civil foglalkozásáról a tényleges tiszti pályára. Vagyis korántsem mindegyikük élete indult el eleve a tiszti pálya vonzásában (Szakály 2014: 37–38).

Egyházi elitek

Sajátos elitcsoportot alkottak az egyházak vezetői. Helyzetüket az általuk vezetett egyházak tekintélye és pozíciója szabta meg. Az erre vonatkozó elitkutatás kerekén 100 főt vett figyelembe a katolikus egyház elitjébe tartozók közül. Közéjük sorolta az érsekeket, püspököket, címzetes püspököket, egyes nagyprépostokat, azon szerzetesrendi elöljárókat, főapátokat, akik a felsőház 1927-es visszaállítása után e testület tagjai voltak, továbbá azon papokat, akik más jogon voltak a felsőház tagjai, illetve azokat a pap képviselőket, akik nagyobb tekintéllyel rendelkeztek, valamint az esztergomi érseki aula fontosabb tisztségviselőit, illetve még olyan papokat, akik befolyásos társadalmi egyesületek vagy vállalatok (sajtóvállalatok) élén álltak, végezetül a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium I. ügyosztályának vezetőit (ez az ügyosztály foglalkozott a VKM részéről a katolikus egyház ügyeivel, vezetője mindig egy esztergomi kanonok volt). Az e körbe tartozók nagyob-

bik része (59%) a trianoni Magyarország területén született, ám etnikai hátterét tekintve csak 45% jött magyar közezből, 31%-uk német eredetű, 18%-uk pedig szlovák családból származott. Persze, az egyházi elitbe tartozók magyarnak vallották magukat, és fenntartás nélkül azonosultak a magyar nemzeteszmével. A 100 főből kettő született zsidó vallásban, más keresztény felekezetből katolizált viszont nem akadt közöttük (a távolabbi felmenők közötti esetleges áttérésekre nem terjedt ki a vizsgálat). Az elittagok szüleinek társadalmi helyzetét vizsgálva, a kutatás kb. egyharmaduknál talált középosztályi vagy azt meghaladó pozíciót a szülőknél, akiknek zöme teljesítette az „úri emberi” minőség kívánalmait, bár ebből a 7 fő „jómódú polgár családból” származó nem feltétlenül tartozott az „úri emberek” valamely típusához. Kétharmaduk viszont a középosztályinál alacsonyabb társadalmi közezből érkezett a katolikus egyházi elitbe. Meglehetősen kevés volt a katolikus egyház befolyásos papjai között az olyan is, aki az államhoz kapcsolódó foglalkozású apától származott, mindössze 18%, ezzel azonos volt a paraszti sorból érkezők aránya, viszont meghaladta e kategóriákat az önálló kispolgároktól (kisiparos, kiskereskedő, vendéglős stb.) apáktól származók százalékaránya. Az egyházi pozíción túl egyharmaduk foglalt el valamilyen köztisztviséget, gyakran a kulturális-tudományos intézményrendszerben, 18%-nak volt valamilyen gazdasági pozíciója is, egyházmegyei takarékpénztárak vezetésétől elkezdve különböző vállalatoknál, de nem ide számítva az ún. „nagyjavadalmasokat”, akiknek érseki, püspöki vagy főapáti tiszttségéhez nagy földbirtok társult. Az elit több mint fele 54%-a tartozott ez utóbbi körbe, akiknek súlyát az általuk kezelt nagybirtok is növelte. Az egyházi elit szerteágazó kapcsolatrendszerét, illetve befolyását jelzi az is, hogy majdnem felük volt tagja a felsőháznak (49%), közel egynegyedük önkormányzati testületeknek (23%), akadt közöttük 12%-nyi tudományos akadémiai tag, közel egyharmaduk (31%) vállalt szerepet folyóiratok vagy újságok szerkesztőségében, s a 100 főre átlagban 2,5 egyesületi tagság jut (többnyire vezetői poszton), ami a közélet nem közvetlenül politikai szegmensében való szerepvállalást jelezte. A csoport kulturális tőkét jelzi, hogy valamennyien beszéltek a klasszikus nyelvek mellett élő idegen nyelveken is, a magától értetődő német mellett 27%-uk olaszul és/vagy franciául, de 13%-uk angolul is. A többszörös idegennyelv-ismeret lényegében szabályszerű körökben, ahogy a tudományos cikkek, tanulmányok, könyvek vagy más esetben éppen lelki írások, illetve publicisztikák közzététele is. (Az elittagok fele jegyzett könyvet, összesen hozzávetőleg 400-as nagyságrendben.) A 100 vizsgálatba bevont személyből 70 rendelkezett doktorátussal, némelyikük nem is csak egygel, ami azt jelenti, hogy rendkívül magasán iskolázott csoportról beszélhetünk (Gergely 1992).

A katolikus egyházi elithez képest felekezeti szempontból szerényebb súllyal bírt a református egyházi elit. Itt, a református egyházkormányzat sajátosságaiból adódó módon, nem csak lelkeszi hivatást betöltőkről van szó, hiszen az egyházkormányzati testületekben következetesen paritás érvényesül a világi hívekkel.



A vonatkozó vizsgálat az egyetemes konvent tagjaira terjedt ki, amely a zsinati ülések közötti időszakokban a magyarországi református egyház legfontosabb központi irányító testülete, amelybe valamennyi egyházkerület delegál tagokat. A korszakban e testületnek összesen 91 tagja volt, akik közül 46 volt lelkészi hivatású. Az egyetemes konvent tagjai származásukat, tehát apáik foglalkozását tekintve meglehetősen eltérő mintázatot mutattak a katolikus elithez képest. Kevesebb volt közöttük a paraszti vagy kispolgári (kisiparos, kiskereskedő) származású – együttesen is csak 17% – és sokkal több az államhoz, illetve egyházhoz kötődő családokból származó, illetve az „úri emberi” mércét megütő apákkal rendelkező. Alapvetően különbözött azonban az egyetemes konvent világi tagjainak és lelkészi tagjainak összetétele. A világi tagok egyharmada került ki a földbirtokosi családokból származók közül – és itt valószínűleg valóban a református köznemesség leszármazóiról van szó –, és alig akadt közöttük alacsony származású a magasabb rangú köztisztviselő, diplomás értelmiségi családokban születettek mellett. Ezekből az „úri emberekből” viszont sokkal kevesebb fordul elő az egyetemes konvent lelkész tagjainak esetében az apák között. A lelkész tagok közül 20% származott lelkész családból, 17% paraszti szülőktől, 8% kispolgároktól. Tehát a református lelkészi pályán is el lehetett jutni az elitbe viszonylag alulról indulva is, miközben nyilvánvalóan van súlya a lelkész „dinasztiáknak” is. Az egyetemes konvent világi tagjainak beágyazottsága a politikai elitbe kiemelkedő volt, pontosabban mondhatni, hogy olyan személyekről van szó, akik egyaránt tagjai a református elitnek és a politikai elitnek. Nyolc főispán tartozott ide, akiket szintén a politikai elithez sorolhatunk – hiszen nem csak a közigazgatási hierarchia magas polcán álltak, hanem a kormánypártban is megfelelő beágyazottságuk kellett legyen –, kilencen viseltek államtitkári tisztséget, nyolcan pedig miniszteri posztot (közülük három aktív miniszterként, Darányi Kálmán miniszterelnökként is a konvent tagja volt).¹²

Szintén a politikai elithez fűződő kapcsolatokat mutatja, hogy az egyetemes konvent tagjainak 42%-a volt tagja a felsőháznak 1927 után, majdnem felük valamilyen általa betöltött hivatal vagy méltóság alapján, sokan pedig a törvényhatóságok – tehát az önkormányzatok – küldöttjeként. Ugyanakkor az egyetemes konvent tagjainak 27%-a pályája során a képviselőház tagja is volt, és 21%-a volt tagja valamely törvényhatósági bizottságnak (azaz önkormányzati képviselő-testületnek).¹³ A politikai jellegű pozíciók mellett itt is megfigyelhető volt a kiemelkedően magas egyesületi tagság is, felekezeti alapú egyesületekben éppúgy, mint mezőgazdasági érdekképviseletet ellátó szervezetekben vagy egészen más jellegűekben (három például a Magyar Külügyi Társaság tagjai voltak). Egynegyedük vett részt folyóira-

¹² Itt a posztok között átfedések fordulnak elő, mert a nyolc főispánból négy karrierje későbbi időszakában államtitkár vagy miniszter lett, és a felsorolásban így is számba van véve.

¹³ Egy személy ezekben az adatokban is többféle tagsággal szerepelhet.

tok vagy újságok szerkesztésében, tehát a nyilvánosságban ezen az úton is jelen voltak. Az egyetemes konvent társadalmi, politikai profilját mindezekon túl jellemezheti még, hogy egy időben tagja volt például a kormányzó egyik fivére, vagy hogy Bethlen István csak azért maradt ki belőle, mert az Erdélyi Egyházkerület, amelynek világi főgondnoka volt, egészében elveszett az első világháborúval (Csurgó – Kiss 2002).

Értelmiségi elit

A szellemi elit kutatása elsősorban az egyetemi tanárookra koncentrált, amit indokol, hogy az egyetemi tanárok katedrájuk mellett rendszerint igen sok további pozíciót is betöltöttek a kulturális és tudományos szférában (akadémiai tagság, tudományos egyesületek vezetése), sőt gyakran azon kívül is, politikai vagy meglepő módon akár gazdasági pozíciókkal is rendelkeztek (Kovács I. 2011). Az egyetemi autonómia révén a professzori testület kontrollálni tudta a tudományos pályákra való belépést, s ezzel részben saját csoportjának rekrutációját is ellenőrizte, illetve a diplomaszerezést kontrolláló csoportként az elit felé vezető egyik legfontosabb úton töltött be „kapuőr” szerepet. Kovács I. Gábor rendkívül alapos, tudáselitre vonatkozó vizsgálataiban valamennyi, a két világháború között aktív egyetemi tanár származását és életútját feltárta. Megállapításai szerint a professzorok háromnegyede a középosztályból származott, egynegyede pedig abból a kispolgárinak tekinthető rétegből, amelyik – bár a középosztályi szintet nem érte el, ám – adója alapján választójoggal rendelkezett az első világháború előtt. E rétegek a társadalom mintegy 25%-át tették ki a 20. század kezdetén. Ez az a felfelé és lefelé is bizonytalan határú középső sávja a társadalomnak, amelybe még a parasztság jobb módú felső csoportjai és a városi iparosok is beletartozhattak. A magas kulturális tőkét igénylő tudományos karrier befutására nyilván elsősorban a társadalomnak ebből a felső egynegyedéből nyílt esély.

Kovács I. Gábor az egyetemi tanárokon belül különböző „kulturális alakzatokhoz” köthető csoportokat azonosított, úgy, mint a katolikus kispolgárságból származókat, többgenerációs katolikus köztisztviselőket, a felvidéki városok evangélikus értelmiségéből származókat (az evangélikusok több mint kétszeresen felülreprezentáltak voltak az egyetemi tanárok között országos számarányukhoz képest), református lelkészi családokból indulókat, asszimilált zsidó értelmiségieket. Utóbbiakkal kapcsolatban elmondható, hogy nagyobb számban csak az 1895-ös, az izraelita vallás recepciójáról szóló törvény után érhatték el a professzori kinevezést. A budapesti egyetemen azelőtt például egyetlen izraelita vallásút sem neveztek ki, zsidó származását is csak elvétele, többnyire az orvosi karon (1867 előtt református egyetemi tanár sem volt). Az első világháborút megelőző húsz



évben viszont az izraelita vallású vagy zsidó származásúak professzori kinevezése az összes kinevezés 20%-ára rúgott, ami már megközelítette – bár el nem érte – azt az arányt, amit a zsidók a gimnáziumi érettségizettek között elértek. Az első világháború azonban e tekintetben fordulatot hozott, mert utána izraelita vallásút többé nem neveztek ki egyetemi tanárnak. Az ellenforradalmi korszak első felében, 1932-ig még előfordult zsidó származásúak kinevezése – az összes kinevezés 4%-a, 8 fő –, 1932 után azonban már ilyesmire sem került sor. A korábban kinevezett zsidó egyetemi tanárok viszont az ún. második zsidótörvényig természetesen még működtek (Kovács I. 2012).

Figyelemreméltó, hogy az egyetemi tanárok 29%-a volt régi nemesi származású – és további 6%-a új nemes, ami ebben az esetben az 1790 utáni nemesítéseket jelent –, ami kifejezetten magas arány. Azt mutatja ez, hogy a nemesi értelmiségi hagyomány tovább élhetett, s egyes családokban kitermelt a türelmes tanulásra és a tudományos munkára orientálódó fiatalokat a 19–20. század táján értett fordulóján is, amikor a két háború közötti korszak egyetemi tanárai szocializálódtak. Megvizsgálandó a régi nemesi családokból származó egyetemi tanárok felekezeti megoszlása is, ugyanis a református egyetemi tanárok több mint fele származott ilyenből, míg a – persze jóval nagyobb létszámú – katolikus egyetemi tanároknak csak 20%-a (ami még mindig magas arány, tekintve a nemesség ösztársadalmi arányát). Az új nemesek ezzel szemben rendkívül erőteljesen felfelé törekvő családokat takarnak, ahol rendszerint a család több generációjában is komoly társadalmi emelkedés figyelhető meg – magasra ívelő köztisztviselői karrierok vagy híressé váló egyetemi tanárok, orvosok az apák között –, aminek egyik eleme a nemesség megszerzése (Kovács I. 2011: 155–156).¹⁴

Összegzés: A két háború közötti magyar elitek az elitelméletek mérlegén

Áttekintve a különböző elitcsoportokat, a bevezetésben feltett kérdésekkel kapcsolatban megállapíthatjuk, hogy az elitek nem voltak zártak. Valamennyi elitcsoportban, ha nem is egyforma arányban, de – éppúgy, mint a tágabban értelmezett középrétegekben – nagy arányban voltak megtalálhatóak újonnan, alulról érkezett emberek. Legzártabb a gazdasági elit volt. Persze, a társadalom alsóbb régióiból jóval nehezebb volt elitpozícióba jutni, mint a középrétegekből. Ahogyan Kovács I. Gábor bemutatta az egyetemi tanárok esetében, a meritési bázis leginkább az első világháború előtti társadalom felső egynegyede volt. Ezen azonban nincs mit

¹⁴ Lásd még Kovács I. 2014 és 2016.

csodálkozni, az ezzel ellentétes elvárások, amelyek azt kívánják, hogy a társadalom alsóbb csoportjaiból emelkedők foglalják el az elitpozíciókat, nyilvánvalóan utópikusak. Egyébként sincs arra nézve objektív mérce, hogy mekkora az elitek nyitottságának, az elitpozíciókban lezajló személycserének a kívánatos mértéke, mi az a személyeket illető cserélődés, ami már túl sok, és mi az, ami kevés.¹⁵

A különböző elitcsoportok közül egyesek rekrutációja határozottan meritokratikus alapon működött. Ilyen volt az egyházak, a hadsereg és a tudományos szféra elitje is, ahova a bekerülést komoly, kitartó munkával és megfelelő specifikus minősítési eljárásokon való átjutással lehetett kivívni. Ennek megfelelően találkozhatunk közöttük alulról feltörekvőkkel és meglehetősen kevés olyan szereplővel, aki a társadalom vagyoni rétegződése szempontjából felülről érkezett volna. Komoly jómódba születve valószínűleg kevesen éreznek motivációt arra, hogy szorgalmas tanulással és kitartó munkával érjenek el teljesítményeket ezeken a pályákon. Még a politikai elitben sem – ahol a kiválasztódás nem lehet a szó szoros értelmében meritokratikus, mert nincsenek a teljesítménynek olyan sztenderdizált mércéi, mint az előbb említett területeken – találkozunk az igazán nagy vagyonok birtokosaival. A valóban sok ezerholdas nagybirtokosok nem váltatták a politizálás napi nyűgét, s a tömegpolitika világától már csak többségük legitimizmusa és életstílusa is távol tartotta őket. Valójában az arisztokrácia újabb generációjában a történelmi hivatástudat ethosza is elenyészőben volt, sokan nem érezték már kötelességüknek – nem beszélve arról, hogy erre már fogadókészség sem volt a társadalomban –, hogy ők miatt igényt tartsanak vezetői szerepre a közéletben (Püski 2010). Az iparhoz, bankokhoz kötődő, nagy vagyonnal rendelkező csoportok tagjait viszont többnyire a létező politikai elit nem engedte belépni a formális politikai elitpozíciókba, ilyenhez csak néhány kivételezett személy jutott közülük. Nekik csak a háttérből való befolyásolás lehetősége maradt. Ugyanakkor a politikai elitben is viszonylag gyors volt a személyek cserélődésének folyamata.

Ami azt a kérdést illeti, hogy mennyiben figyelhető meg a társadalom valamiféle vélelmezett polgári – történelmi nemzeti megosztottságának hatása az elitek rekrutációjában, itt a kutatások eredményei azt mutatják, hogy általában kevésbé. Még leginkább a református világi elit felelt meg a középnemességből érkező úri csoportokról formált közkeletű képnek. Az egyházak papi, lelkészi elitje és a fegyveres erők elitje a klisékhez képest elég nagy arányban alacsony származású és (meglepően) polgári háttérből érkező emberekből állt, pedig két olyan intézményről van szó, amely a kettős társadalom kanonizált képe szerint a történelmi nemzeti társadalom legfőbb oszlopának számít. A politikai elitet illetően bár igaz,

¹⁵ A túl nagy arányú csere az elitek kompetenciavesztésével járhat, ám a túl kevés csere az elitek megmerevedését, újításra való képtelenné válását eredményezheti, ami végső soron ugyanúgy rontja teljesítőképességüket (Hatschikjan 1998).



hogy körükben nagy a köztisztviselői pályáról átlépők aránya, ám ez is jelenthető – ahogy láttuk – szaktudásra épített karriert, így egyfajta polgári minőséget. Mindenesetre itt az iparhoz, bankokhoz kötődő csoportok közvetlenül valóban alig szerepeltek.

Bár a figyelem rendszerint a hagyományos diskurzusok fenti kérdéseire és általában az elit személyi összetételére szokott irányulni, az elitelméletek szempontjából valójában legalább annyira érdekes kérdés az is, hogy az elit mennyire tagolt, és különböző elitcsoportokat egymáshoz milyen viszony fűzi (Sterbling 1998). Az elitek lehetnek tagolatlanok, vagy lehetnek szegmentáltak, illetve differenciáltak, ugyanakkor jellemezheti őket egy alapkonszenzus az adott társadalom értékeit és berendezkedését illetően – vagy éppen ennek a hiánya. A szegmentált eliteket, amikor a különböző elitcsoportok között nincs kiépült kapcsolatrendszer, rendszerint a konszenzus hiánya jellemzi. Differenciált elitekről akkor beszélhetünk, amikor a modern társadalmak különböző intézményi szféráiban működő elitek számára az intézményesültség bizonyos autonómiát is garantál, s lehetővé teszi, hogy az elit kiválasztódásában az adott terület specifikus igényeinek megfelelő kritériumok szerint értékeljék a teljesítményt (hiszen nyilván más mércével mérhető a tudományos munka, mint a gazdasági tevékenység vagy éppen a politikai aktivitás). A differenciált eliteket jellemezheti alapkonszenzus, de ez nem feltétlenül van így (Field – Higley 1980). A korszakban a weimari Németországot például egyszerre jellemezte az elitek differenciáltsága és a disszenzus.

Ha e szempontokból vizsgáljuk a két világháború közötti magyarországi eliteket, akkor egyrészt megállapíthatjuk, hogy egészen egyértelműen differenciált elitcsoportokról volt szó. Az egyházak, az akadémiai és egyetemi autonómia, a piacgazdaság vállalatai és egyéb szervezetei stb. mind olyan intézményesült keretet biztosítottak az egyes elitcsoportok működésének, amelyek relatív autonómiát is garantáltak számukra. (Ugyanez minden bizonnyal elmondható a maguk szintjén az egyes további alrendszer döntéshozói pozícióban lévő vezetőiről is a hadseregtől az egészségügyi rendszer irányítóig.) A különböző funkcionális elitcsoportoktól elkülönült, illetve részben felettük állt a politikai elit, amelynek feladata általában a többi elitcsoportok közötti koordináció biztosítása és a rendelkezésre álló erőforrások elosztása közöttük anélkül, hogy beleavatkozna más elitcsoportok kompetenciájába. A politikatörténeti kutatások eredményeinek ismertetésébe e helyütt részletesebben nem tudunk belemenni, ám leszögezhetjük, hogy az 1920-as években a differenciáltan működő magyarországi elitek között valószínűleg aránylag nagy mértékben megvolt a társadalom berendezkedését és értékeit illető alapkonszenzus. Egyúttal a különböző elitcsoportok között személyi átfedések is lehettek, amennyiben egyesek több elit szférájában is rendelkeztek pozíciókkal (ez úgy biztosíthatott számukra közvetítő szerepet, hogy közben minden szférában az annak megfelelő logika szerint működtek). Az „aránylag nagy mértékű” alap-

konszenzus ez esetben azt jelenti, hogy valószínűsíthetően nagyobb mértékben, mint a tágan vett Közép-Európa más országaiban, ahol az első világháborút követően kialakított berendezkedések – Csehszlovákia kivételével – hozzávetőleg egy évtizeden belül Németországtól Lengyelországon és a balti államokon keresztül a balkán országokig rendre felborultak. Magyarországon inkább csak az 1930-as évek utolsó harmadában vannak jelei az elitek közti alapkonszenzus megbomlásának. A konszenzus megbomlása egyben azt is jelentette, hogy egyes elit-csoportok – az elitek addigi konfigurációjában elfoglalt helyzetükkel elégedetlenül – nagyobb mozgásteret kezdtek maguknak igényelni, illetve beleavatkoztak más elitscsoportok tevékenységi körébe, vagy pedig pozíciókat igyekeztek szerezni maguknak más elitekben, oly módon azonban, hogy ezzel az érintett személyek nem elitek közötti összekötő szerepbe kerültek, hanem inkább a saját erőforrásaikra támaszkodva, megtörték a „megtámadott” szféra saját logikáját, saját kritériumokra épülő elit-kiválasztási rendszerét. Az ilyen jelenségek körébe tartozik a katonai elit ismeretes beavatkozása a bel- és mindenekelőtt a külpolitika kérdéseibe, illetve a politikai elit jelentős csoportjainak támadásai más elitscsoportok ellen, amelyeket – lettek legyen mégoly konzervatívak – diszkurzíve liberálisként bélyegeztek meg. Mindezt jelentősen megkönnyítették az ún. zsidótörvények, a kormányzati végrehajtó hatalom mind tágabb kiterjesztése és legalább annyira a háborús gazdálkodás intézményrendszere. Ezek révén, ahogy a gazdasági elit kapcsán láttuk, nemcsak a politika hatóköre terjedt ki mindinkább a gazdaságban – ami a hadigazdálkodás révén másutt is megtörtént –, hanem a közben bensőleg is átalakuló politikai elit tagjai személy szerint is pozíciókat foglaltak el a gazdaságban. Ahogy Gyáni Gábor megfogalmazta, „[m]inden arra vall, hogy egy, a társadalomtól egyre inkább függetlenedő, vele mindjobban szembe is helyezkedő politikai osztály kezd létrejönni, amely mint elit határozza meg saját magát. A jobbratulódás, a politikai totalitarizmus irányába sodródás [...] az etatizálódásnak egyszerre oka és következménye. A mind nyíltabban politikai osztályként viselkedő politikai elit elsőrendű célja, hogy az állam révén teremtsen magának uralmi helyzetet a társadalomban [...] Mindenekelőtt a tulajdonszerzés vágya hajtja: az állam kényszerítő hatalmát így a tulajdon újrafelosztásáért indított harc szolgálatába állítja” (Gyáni 1998: 213). Az etatizálódás ebben az esetben azt is jelentette, hogy folyamatosan nőtt a nemzeti jövedelmen belül annak a résznek az aránya, amelynek felhasználásáról közvetlenül a politikai elit döntött.

Mindez nem volt egyedi jelenség Magyarországon. A tágan vett térségben hasonló tendenciák a Baltikumtól a Balkánig számos országban megfigyelhetőek voltak. Romániával és Jugoszláviával kapcsolatosan állapították meg például, hogy ott a politikai elit a nemzeti jövedelem elosztását már az 1930-as években oly mértékig centralizálta, hogy ennek révén – az amúgy is gyengén intézményesült más elitscsoportokat – egészen maga alá tudta rendelni. Így itt már az 1930-as



években is egyfajta állami redisztributív rendszer működött – ennek megfelelő klientúrával –, amelyhez mérten a háború utáni jugoszláv államszocializmus nem is jelentett lényegi újdonságot (Sundhaussen 1998; Sterbling 1997).

Ennek mintájára Magyarországgal kapcsolatban is feltehető a kérdés, hogy az 1940-as évek második felében a – személyi összetételében látványosan kicserélődött – politikai elit rohamai minden más elitcsoport mozgásterének radikális beszűkítésére valójában csak folytatását képezik-e annak a folyamatnak, ahogyan a politikai elit az 1930-as évek végétől kilépett korábbi koordináló, elosztó szerepéből, és elkezdte maga alá gyúrni a többi elitcsoportot. A politikai elitnek ez az előnyomulása egyben az elitek differenciáltságának felszámolását is jelentette, mert ezzel az egyes társadalmi szférák saját szakszerűsége, elitkiválasztási kritériumrendszere is alárendelődött a politikai szempontoknak. A modern társadalmak fejlődőképessége vagy külső hatásokra való rugalmas reagáló képessége viszont elitjeinek sajátos logikákra épülő teljesítőképességén alapul (Higley – Pakulski 2000). Az elitek differenciáltságának leépítése azután nagyban gyengítette is Magyarország fejlődőképességét a 20. század második felében.¹⁶

Irodalom

- Andorka Rudolf – Zagórski, Krzysztof 1979: *Társadalmi mobilitás Magyarországon és Lengyelországban. Az 1972. és 1973. évi adatfelvétel összehasonlító elemzése*. Statisztikai Időszaki közlemények 440. Budapest: KSH.
- Andorka Rudolf 1982: *A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon*. Budapest: Gondolat.
- Andrew C. Janos 2003: *Haladás, hanyatlás, hegemonia Kelet-Közép-Európában*. Budapest: Helikon.
- Babits Mihály 1978 (1938): A tömeg és a nemzet. In uő: *Esszék, tanulmányok*. II. kötet. Szerk.: Belia György. Budapest: Szépirodalmi.
- Balázs Magdolna 1986: A középszintű közigazgatási apparátus személyi állományának vizsgálata a dualizmus időszakában. *Történelmi Szemle* 1986/1: 116–124.
- Barta Róbert 1995: Az Egységes Párt parlamenti képviselőinek társadalmi összetétele az 1920-as években. In Valuch Tibor (szerk.): *Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben*. Budapest: Osiris – 1956-os Intézet. 400–406.
- Benedek Gábor 2011: Szakszerűsödés és mobilitás a dualizmuskori bürokráciában. In Sasfi Csaba (szerk.): *Írástörténet – szakszerűsödés*. Szombathely: Hajnal István Kör – Magyar Társadalomtörténeti Egyesület. 141–148.
- Bódy Zsombor 2010: *Az ipari munka társadalmá. Szociális kihívások, liberális és korporatív válaszok Magyarországon a 19. század végétől a második világháborúig*. Budapest: Argumentum.

¹⁶ A magyar fejlődés – gazdasági teljesítményben, várható élettartam alakulásában mért – üteme gyorsabb volt a 20. század első felében, mint a másodikban (Tomka 2011).



- Bódy Zsombor 2010a: Útvesztőben. Erdei Ferenc dilemmái 1945 előtti pályáján. *Szociológiai Szemle* 2010/4: 130–148.
- Bognár Bulcsú 2010: *Erdei Ferenc szociológiája*. Budapest: Loisir Kiadó.
- Bukodi, Erzsébet – Róbert, Péter 2004: Changes in Intergenerational Class. Mobility in Hungary, 1973–2000. In: Breen, Richard (ed.): *Social Mobility in Europe*. Oxford Univ. Press. 287–314.
- Cseh-Szombathy László – Lakatos András – Lakatos Mária – Schandl László 1977: *Magyarország legöregebb lakói*. Budapest: KSH.
- Csurgó Bernadett – Kiss László 2002: Egyházi szerepek – politikai pozíciók. A két világháború közötti református elit történetiszociológiai vizsgálata. In: Némedi Dénes – Szabari Vera – Fonyó Attila (szerk.): *Kötő – jelek*. Budapest: ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet. 85–115.
- Field, G. L. – Higley, J. 1980: *Elitism*. London: Routledge.
- Gergely Jenő 1992: *A katolikus egyházi elit Magyarországon 1919–1945*. Budapest: ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet.
- Gyáni Gábor – Kövér György 1998: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest: Osiris.
- Gyáni Gábor 1997: Polgárosodás mint zsidó identitás. *Buksz* 1997. ősz: 266–276.
- Gyáni Gábor 1998: Magyarország társadalomtörténete a Horthy-korban. In Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest: Osiris. 168–356.
- Hajdu Tibor 1989 (szerk.): *A magyar katonatiszt*. Budapest: MTA TTI.
- Hajdu Tibor 1999: *Tisztikar és középosztály. Ferenc József magyar tisztjei*. Budapest: MTA TTI.
- Haller, Max – Kolosi Tamás – Róbert Péter 1990: Social Mobility in Austria, Czechoslovakia and Hungary. An Investigation of the Effects of Industrialisation, Socialist Revolution, and National Uniqueness. In Haller, Max (ed.): *Class Structure in Europe. New Findings from East-West Comparisons of Social Structure and Mobility*. New York – London: M.E. Sharpe. 153–197.
- Halmos Károly 1995: Rangemelések a Habsburg Monarchiában. In In Á. Varga László (szerk.): *Vera (nem csak) a városban*. Tanulmányok Bácskai Vera 65. születésnapjára. Debrecen: Csokonai. 445–481.
- Halmos Károly 2008: *Családi kapitalizmus*. Budapest: ÚMK.
- Halmos Károly 2010: Erdei Ferenc 1943. évi szárszói beszéde mint politikai szöveg. *Szociológiai Szemle* 2010/4: 60–108.
- Hatschikjan Magarditsch A. 1998: Zeitenwende und Elitenwandel in Osteuropa. In Hatschikjan, Magarditsch A. – Altmann, Franz-Lothar (Hrsg.): *Eliten im Wandel. Politische Führung, wirtschaftliche Macht und Meinungsbildung im neuen Osteuropa*. Paderborn et al.: Schöningh. 251–269.
- Higley, John – Pakulski, Jan 2000: Elite Theory versus Marxism. The Twentieth Century's Verdict. In Higley, John – Lengyel, György (eds.): *Elites after state socialism. Theories and Analysis*. Lanham et al.: Rowman & Littlefield Publishers. 229–241.
- Karáy Viktor 1998: Zsidó és nem zsidó polgárosodás. *Buksz* 1998. tavasz: 9–19.
- Karáy Viktor 2001: Mennyire volt magyar a honi értelmiség a századfordulón? In Lackó Miklós (szerk.): *Filozófia és kultúra. Írások a magyar művelődéstörténet köréből*. Budapest: MTA Történettudományi Intézet. 203–236.
- Karáy Viktor 2011: Elitképzés, elitkiválasztás, elitlegitimáció. A középiskola társadalmi funkcióinak alakulása Magyarországon 1948 előtt. In Sasfi Csaba (szerk.): *Írástörténet – szakszerűsödés*. Szombathely: Hajnal István Kör – Vas Megyei Levéltár. 105–118.



- Klement Judit 2006: Nagypolgárság a két világháború közötti Magyarországon? Egy társadalmi réteg meghatározásának lehetőségeiről. In Kövér György (szerk.): *Zsombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig*. Budapest: Századvég. 195–232.
- Kontler László 1999: *Millenium in Central Europe. A History of Hungary*. Budapest: Atlantisz.
- Kovács I. Gábor 2011a: „Törzsökös” és „asszimilált” magyarok, „keresztény allogének” és „zsidók” a dualizmus kori Magyarországon középiskoláiban. Forráskritikai észrevételek Karády Viktor cikkehez és a középiskolai nyelvstatistikához. In uő: *Elitek és iskolák, felekezetek és etnikumok. Társadalom- és kultúrtörténeti tanulmányok*. Budapest: L'Harmattan. 251–319.
- Kovács I. Gábor 2011: A két világháború közötti egyetemi tanárok rekrutációja és a középrétegek hierarchiája a társadalmi rangcímrendszer szerint a dualizmus kori Magyarországon. In uő: *Elitek és iskolák, felekezetek és etnikumok*. Budapest: L'Harmattan. 99–198.
- Kovács I. Gábor 2012: *Diszkrimináció, emancipáció – asszimiláció, diszkrimináció. Zsidó és zsidó származású egyetemi tanárok 1848–1944*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.
- Kovács I. Gábor 2014: *Hit – tudomány – közélet. A Debreceni Egyetem Református Hittudományi Kara (1914–1951) professzorainak életrajzi adattára és életútleírása*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.
- Kovács I. Gábor 2016: *Sárospatak erőterében. A Tiszán inneni származású református egyetemi tanárok életrajzi adattára és életútleírása*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.
- Kóvér György 2001: Keresztutak a gazdasági elitbe. *Korall* 2001/3–4: 156–169.
- Lakatos Ernő 1942: *A magyar politikai vezető réteg 1867–1918*. Budapest: szerzői kiadás.
- Lengyel György 1993: *A multipozicionális gazdasági elit a két világháború között*. Budapest: ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet.
- Márkus László 1965: A Horthy-rendszer uralkodó elitjének jellegéről. *Történeti Szemle* 1965/4: 449–468.
- Melegh Attila – Kovács Éva 1995: Az identitás játéka. Kísérlet Erdei Ferenc A magyar társadalom a két világháború között című tanulmányának tartalmi kibontására. In Á. Varga László (szerk.): *Vera (nem csak) a városban. Tanulmányok a 65 éves Bácskai Vera tiszteletére*. Debrecen: Hajnal István Kör – Magyar Társadalomtörténeti Egyesület. 487–505.
- Nagy Endre 1993: Harcban az angyallal. Erdei politikai világnézetének és struktúra rajzának összefüggései az 1940-es évek elején. In uő: *Eszme és valóság. Magyar szociológiatörténeti tanulmányok*. Budapest – Szombathely: Pesti Szalon – Savaria University Press. 103–117.
- Nagy Péter Tibor 2010: Az iskolai elitek és iskolázott elitek kutatása. In uő: *Utak felfelé. Oktatás és társadalmi mobilitás a 19. és 20. századi Magyarországon*. Budapest: Új Mandátum. 24–25.
- Nagy Péter Tibor 2007: Társadalmilag kanonizált elitek a 19–20. században. *Iskolakultúra* 8-10: 12–21.
- Németh László 1942: Szekfű Gyula. In uő: *Kisebbségben*. Budapest: Magyar Élet. 185–321.
- Ormos Mária 1998: *Magyarország a két világháború korában*. Debrecen: Csokonai Kiadó.
- Pritz Pál 1995: Arisztokraták a magyar külügyi szolgálatban (1918–1944). In uő: *Magyar diplomácia a két világháború között*. Budapest: Akadémiai. 19–37.
- Püski Levente 1995: A politikai elit változása 1919 után. In Valuch Tibor (szerk.): *Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben*. Budapest: Osiris – 1956-os Intézet. 400–406.
- Püski Levente 2000: *A magyar felsőház története, 1927–1945*. Budapest: Napvilág.
- Püski Levente 2010: Bethlen István Arisztokrata identitása – egy kaszinói beszélgetés kapcsán. In Bódy Zsombor – Horváth Sándor – Valuch Tibor (szerk.): *Megtalálható-e a múlt?* Budapest: Argumentum. 214–224.



- Rudai Rezső 1936: *A politikai ideológia, pártszerkezet, hivatás és életkor szerepe a magyar képviselőház és a pártok életében (1861–1935)*. Budapest: Magyar Társadalomtudományi Társulat.
- Sebők Marcell (szerk.) 2004: *Sokszínű kapitalizmus. Pályaképek a magyar tőkés fejlődés aranykorából*. Budapest: HVG könyvek.
- Sipos Péter – Stier Miklós – Vida István 1967: Változások a kormánypárt parlamenti képviselőjének összetételében 1931–1939. *Századok* 101/3–4: 602–620.
- Sterbling, Anton 1997: *Kontinuität und Wandel in Rumänien und Südosteuropa*. München: Südostdeutsche Kulturwerk.
- Sterbling, Anton 1998: Elitenwandel in Südosteuropa: Einige Bemerkungen aus elitentheoretischer Sicht. In Sundhaussen, H. – Höpken, Wolfgang (Hrsg.): *Eliten in Südosteuropa. Rolle, Kontinuitäten, Brüche in Geschichte und Gegenwart*. München: Südosteuropa-Gesellschaft. 31–47.
- Stier Miklós 1983: Uralkodó elit, kormányzati hatalom – kormányzó réteg a Horthy-korszakban. *Századok* 1983/2: 434–444.
- Sundhaussen, Holm 1998: Eliten, Bürgertum, politische Klasse? Anmerkungen zu den Oberschichten in den Balkanländern des 19. und 20. Jahrhunderts. In Sundhaussen, H. – Höpken, Wolfgang (Hrsg.): *Eliten in Südosteuropa. Rolle, Kontinuitäten, Brüche in Geschichte und Gegenwart*. München: Südosteuropa-Gesellschaft. 5–30.
- Szabó Dezső 1939: A magyar középosztály megteremtése. In uó: *Az egész látóhatár*. I. kötet. Budapest: Magyar Élet Kiadó. 237.
- Szakály Sándor 1987: *A magyar katonai elit 1938–1945*. Budapest: Magvető.
- Szakály Sándor 1989: A magyar katonai felső vezetés társadalmi és anyagi helyzete 1919–1945. In Hajdu Tibor (szerk.): *A magyar katonatiszt. 1848–1945*. Budapest: MTA TTI. 85–112.
- Szakály Sándor 2003: *A magyar katonai felső vezetés 1938–1945*. Budapest: Ister.
- Szakály Sándor 2014: *Akik a magyar királyi csendőrséget 1919 és 1945 között vezették*. 2. jav. kiadás. Budapest: Magyar Napló. 34–35.
- Tomka Béla 2011: *Gazdasági növekedés, fogyasztás és életminőség*. Budapest: Akadémiai.
- Tóth Zoltán 1997: „A magyar középosztály megteremtése”. Jegyzetek néhány ismert társadalmi-politikai textus margójára. *Századvég* 1997. tél: 46–72.